

KIIMENTI

**NGIRÎNDI YA MBERE
IUKU RÎA MWARIMÛ**

RWANG'I RWA KITHOMO

KITHOMO KIA MUCINGI

**MUTARATARA JWA KITHOMO KIA NTHIOMI CIA
GINTWIRE**

KIRACI KIA MBERE

IUKU RIA MWARIMU

©KENYA INSTITUTE OF CURRICULUM DEVELOPMENT

Ngũgĩ iji nikaritue ki watho

Nduutha cionhe nikaritue. Gutu gacunci ka tuku riri kabati gwikwa kan kuritwa nkira cionthe. Eretronic, Potokopi, rekondi kana njira iingi utina ruutha ruandiki nib aria baritite iuku riri.

Riaritirwe mbere 2023

@Kenya Institute of Curriculum Development.

ISBN NO: 978-9914-43-266-4

Riandiki na riaritwa ni Kenya Institute of Curriculum Development

P O Box 30231 – 00100

NAIROBI – KENYA

Thimu (020) 3749900 – 9, 3747994

Fax 254(020)36399130

E-mail: info@kicd.ac.ke

FOREWORD

The Kenya Institute of Curriculum Development (KICD) is mandated to advise the Government of Kenya (GoK) on matters pertaining to curriculum development. One of KICD's specific functions is to develop, review and approve programmes, curricula and curriculum support materials that meet international standards for all levels of education, below the University.

In this context, the GoK adopted the Competency Based Curriculum (CBC) which was conceptualised and developed by KICD whose implementation started in 2019 with the Early Years of Education (Pre-Primary school and Lower Primary). The first cohort of CBC learners are currently at Grade 7 of Juniors School. The CBC vision is to produce engaged, empowered and ethical citizens with emphasis on nurturing every learner's potential. The Curriculum aims at developing seven key competencies through various learning areas at all levels. These include: Communication and collaboration, creativity and imagination, critical thinking and problem solving, citizenship, self-efficacy, learning to learn and digital literacy.

In the CBC, one of the learning areas that has been given prominence in the Early Years of learning is Indigenous Language (**IL**) as an important step in nurturing learners' communication and collaborative skills within their social-cultural contexts as provided for in the Kenyan goals of Education. This effort is also in tandem with the Language in Education Policy which stipulates that the medium of instruction in Early Years Education (EYE) should be the learner's first language. Accordingly, KICD has developed a *Learner's Book* and *Teachers' Guide* for Grade 1 learners in a number of indigenous languages in Kenya. The Learner's books are intended to facilitate systematic learning of listening, speaking, reading and writing skills in the target language. The Teachers Guide should be used alongside the learner's book for and is intended to provide a set of methods, techniques, suggested experiences and resources that will facilitate learning and make it interesting for learners at this level.

On behalf of the KICD Council, Management and Staff, I wish to most sincerely thank everyone who contributed to the writing of this Teacher's

Guide in one way or the other. Indeed, the guide is a testament of your invaluable sacrifice. A lot of appreciation also goes to the Development partners who contributed to the funding of the programme that made the writing and distribution process possible; in particular, the World Bank through the Kenya Primary Education Equity in Learning Programme (KPEELP). Ultimately, we are very thankful to the Principal Secretary, State Department for Basic Education and the Cabinet Secretary for Education for their invaluable guidance and support to the Institute.

Prof Charles Ong'ondo PhD., MBS.
DIRECTOR/ CHIEF EXECUTIVE OFFICER
KENYA INSTITUTE OF CURRICULUM DEVELOPMENT

MWAAMBIRIO

Kithomo kia nthiomi cia ntwire kithuraniri nyuma ya kweendekithwa ni ndwang’i iji:

Kenya Constitution, National goals Education na Sustainable Development goals. Watho bwa nthiomi cia Kenya bwathite mtjop,o coa gintwire itumika ja nthiomi cia kuritana aritwa miaka ya mbere ya cukuru. Nthiomi iji cia gintwire ibwirite kuritanwa ja kithomo kimwe miaka iu ya mbere na aritwa bakinya ngirindi ya inya muritwa no eetena mbere guithoma. Ni untu bwa gitumi mono muritwa kumenya kwaria na kuumba gutumira ruthiomi rwawe rwa gintuire bwega.

Mutaratarajwa kithomo kia ruthiomi rwa ntuire ruerekeretie muritwa kuumba kuthikiira, kwaria, kuthoma na kwandika. Iuku riri ria gutongeria mwarimu riandiki kenda ritethia mwarimu gutongeria muritwa kwaria na kuumba gutumira a ruthiomi rwawe rwa gintuire bwega. Untu bubu bugatethia muritwa nyumenekuumba kwaria ndwang’ine mwanya na kinya ngûgîne iria itumagira nthiomi cia gintwire. Iuku riri ribwirite gutumirwa amwe na iuku ria muritwa gutongeria gukinyariria mutaratara jwa nthiomi cia gintwire ngirindi ya mbere.

Uandiki bwa iuku riri ria mwarimu bukanyanirite niuntu bwangwataniro ya antu mwanya. Ninkwenda gucokia nkatho kiri aandiki na rwang’i rwa kubanga mitaratara ya ithomo niuntu bwa ngûgî ingega iria buritite.

Prof Charles Ong’ondo PHD, MBS

DIRECTOR/ CHIEF EXECUTIVE OFFICER

KENYA INSTITUTE OF CURRICULUM DEVELOPMENT.

JARIA JARI KUU

FOREWORD	iii
MWAAMBIRIO	iv
MANTU JARIA ARITWA BAKWIRIGIRWA BOOMBA	v
MWOROTO JWA MBERE: NJA YEETÛ	1
A. THIKÎIRA NA UUGE.....	2
B. TWARIE	2
C. TÛTHOME.....	3
D. TÛANDÎKE	3
MWOROTO JWA ÎÎRÎ: CUKURU YEETÛ	4
A. THIKÎIRA NA UUGE.....	5
B. TWARIE	6
C. TÛTHOME.....	7
D. TÛANDÎKE	8
MWOROTO JWA ITHATÛ: NTHONI INJEGA	9
A. THIKÎIRA NA UUGE.....	9
B. TWARIE	10
C. TÛTHOME.....	11
D. TUANDIKE	12
MWOROTO JWA ÎNA: ÛGIMA BWA MWÎRÎ	14
A. THIKÎIRA NA UUGE.....	14
B. TWARIE	16
C. TÛTHOME	17
D. TÛANDIKE	17

MWOROTO JWA ÍTANO: THAA NA MAGIITA.....	19
A. THIKÍIRA NA UUGE.....	19
B. TWARIE	21
C. TÛTHOME.....	24
D. TÛANDÍKE	25
ITHIMI	27
LIST OF CONTRIBUTORS.....	28

MANTU JARIA ARITWA BAKWIRIGIRWA BOOMBA

Muuritwa akiirikia kithomo kia miaka ya mwambirio abwiri:

1. Kuumba guciariria na guciitikia magita mwanya.
2. Gutumira mariitwa bierekene na mioroto iria iri uikune riri kwaaria.
3. Kuthoma maandiko ja mugambo jwa ntwire bwega na kugwata umenyo.
4. Kuuga uria bakwigwa (feelings) mathuganio na maoni jao.
5. Kuthingata miturire na nthoni injega iria cirigagirwa kuuma kiri antu.
6. Gutumira umenyo bwa kithomo gia ntwire kumenyera biria bituthiurukirite.

KIAMBIRIRIA

Iuku ria gutongeria mwarimu rigatumirwa amwe na ria aritwa ba ngirindi ya mbere. Kithomo giki kierekeretue muritwa na mwarimu akamutongeria kugwata umenyo. Aritwa nibo bakathithia mantu mwanya mwanya jagutethia bagwata kithomo. Aritwa nibo bakerekeria kithomo kiao. Mantu jaja mwanya jagatethia aritwa kugwata ruthiomi rwa ntwire. Aritwa nibabangiri gutumira ruthiomi rwa ntwire kenda bagwata mariitwa bia ruthiomi ruru. Aritwa baba ba ngirindi ya mbere niba kuritanwa kugwatithia mariitwa. Mioroto ya iuku riri ibangi kenda muritwa oomba gutumira mariitwa biegie nja, cukuru, nthoni injega, ugima bwa mwiri na thaa na magita.

GUTUMIRA IUKU RIA MURITWA NA IUKU RIAGUTONGERIA MWARIMU

Iuku ria muritwa ria kithomo kia ruthiomi rwa ntwire ria ngirindi ya mbere riri na tucunci ikumi na twiri. Oo gicunci nigigutariria mantu jana ruthiomi jaria aitwa babuiri kumenya kuthinkiira, kwaria kuthoma na kuandika mantu jaria jakuringithua ni mariitwa, njiraciakugwatithabua migambo kiri mioroto iria irikuu. Kithomo giki gikaejaga aritwa kanya gutegera mantu jaria bathighagia oo ntuku oo ntuku. Mantu jaria arutwa bakugita jeerekrete mantu jaria babui kumba bathoma kithomo giki. Muritwa ukithiria ngirindi iji nabui kithirwa akiumbaga gutumira ruthiomi rwa ntwire bwega.

THIKIIRANA UUGE

Gacunci gaka kerekeretie gutethia muritwa kuumba kuthikira na kwaria. Muritwa nakuewa kanya ka kuthikira mantu mwanya mwanya. Untu bubu ibutethagia muritwa kuumba kuthikira kenda agwata mantu manaa. Gicunci giki kiri na turugano tutukui, mbugwa na turwimbo. Bubui nibugutethia muritwa kugwirirua kithomo kia ruthiomi rwa ntwire.

GATWARIE

Gicunci giki nigigutetheria muritwa guciariria, kuuga migambo and biogo bwega na kuumba kwaria bwega. Aritwa ni bagutongerua kumenya riria bagokiiria na benike migambo kenda bomba kuuga uria bakwenda bwega. Aritwa ni bakuewa kanya ka kumenya uria mariitwa bikuuga. Into bia gumira kuthomithia nibiejani. Gicunci giki nigikuejana kaanya ka mahinda, turugono na mbugwa.

TUTHOME

Kuthoma niguteghagiria kumenya mariitwa bibieru na uria migambo igwatithanagua kiri kuandika. Kuthoma na inya nigutethagia aana bangi kwigua uria bangi bakugweta migambo. Aritwa bageeta bakimenyaga kuthoma bwega na nampwi mpaara mpaara. Maandiko jaria jari kiri gicunci giki jarina njira mwanya mwanya ja kuraita kethira aritwa nibagutaura kiria bakuthoma. Kurina ngono na mbugwa. Mwarimu akamba kuthoma imwe kenda aritwa bathingata uria akuthoma.

TUANDIKE

Gicunci giki nigikunenkera muritwa kanya ka kuandika. Aritwa bagatumira ntemwa inene na inini ngûgîne iria bakarita. Bakaandika na bombe ntemwa. Mwarimu agatongerua.

Aritwa kuandika centenci. Bakathingata uria ntemwa mwanya citemagwa na mawatho jagutumira ntemwa kuandika mariitwa. Aritwa bakojuria miraba bakiumaga kiri centenci inkui bagiitagaindaja. Iuku ria mwarimu nirigutongerua kuandika ntemwa bwega na njira intheru. Ngûgî iria aritwa bakaandika ithurwe bwega kenda itethia ntemwa iria igwatithanagua. Ja p = a = oi. k = I<

Ntemwa iria ciitaga iguru ri muraini Ja t, d, k, na iria ciinamaga nthi ya muraini ja, g, y, j. mwarimu atongerua aritwa kuandika mariitwa ntemwa itagwatene na kuandika mariitwa bitigwatene.

Mwarimu akathingata uria oneretue gicuncine gia kwambiria mantu jaria muritwa abangiri kuumba nddene ya ruthiomi rwa ntwire jakombika.

MWOROTO JWA MBERE: NJA YEETÛ

MWAMBÎRIO

Mworoto jÛjÛ jÛtegeerete mantu ja nja. MÛritwa abwÛrÛte kÛmenya mariÛtwa ja into na nyomoo cia nja, akethanie na acokie nkeethi, athingate urÛa akwÛrwa na amenyanÛrÛe na ntemwa cia KÛmÛrÛ.

MantÛ jarÛa mÛritwa akwÛrÛrwa kÛÛmba

MÛthiene jwa gÛcuncÛ gÛkÛ mÛritwa abwirite kÛÛmba:

- a) Kuuga nja imbi
- b) GÛkethania na gÛcookia nkeethi
- c) KÛmenya kÛthoma mariÛtwa ja into na nyomoo cia nja
- d) KÛmenya kÛandika ntemwa na mariÛtwa ja KÛmÛrÛ

Into bia kÛthoma birÛa bierekeretue

1. Kandi cia mariÛtwa
2. Caati cia ntemwa
3. Into biongwa
4. Bindio
5. RwÛmbo
6. Mbica
7. Ntaka, Ûrundu kana gÛntÛ kÛngÛ gÛa kÛÛmba
8. PencÛ cia gwaka rangi

KÛthuranÛra mbere ya kÛritana

ThuranÛra ÛrÛa Ûkaaritana mantÛ mwanyamwanya – kÛthikÛra, kuuga, kÛthoma na kÛandika. Cwaa mbica, kandi, bindio, tÛrwÛmbo, mbugwa na into birÛa bitumagÛrwa nja.

A. THIKÎIRA NA UUGE

Jarîa mûritwa akwîrîgîrwa kûûmba.

Mûthiene jwa gacuncî gaka, mûritwa abwîrîte:

1. Gûkeethania na gûcookia nkeethi agîtumagîra mariîtwa jarîa jagîrîte.
2. Gûkeethania na gûcookia nkeethi magiita mwananyamwanya ja ntukû.

Ngûgî ya mbere

- Tongeria aritwa kûthikîira na kwina karwîmbo.
- Tongeria

B. TWARIE

Ngûgî ya mbere

- Tongeria aritu kuuga nibau na niri gukethanagua.
- Batongeria kuuga niki antu bakethanagia.

Ngûgî ya ijîrî

- Tongeria aritwa gutega mbica na kuuga nimbi bakuona.

Ngûgî ya ithatû

- Tongeria aritwa kuuga mariîtwa bia nkethi kuringana na magiita mwanya.

Ngûgî ya inya

- Tongeria aritwa kuthithia matiinda ja antu mwanya bagîkethania magita mwanya.

Ngerekano

1. Ng'ina agîkethia kaana rukiri.
2. Kaana kagîkethia ujuwe ugoro.

C. TÛTHOME

Ngûgî ya mbere

- Banga aritwa ikundine bia bana.
- Batongerie gutega mbica na kwathurana nyomoo na into.
- Batongerie kwamba mbica iu guntu mwanya mwanya ta rugitone, maukune kana kûngi.

Ngûgî ya ijîrî

- Tongeria aritwa gutega mbica na kuuga nîmbi bakuona.
- Batongerie kuthoma tûrûgono twa mbica.
- Borie biuria kuuma kîrî tûrûgono.

D. TÛANDÎKE

Ngûgî ya mbere

- Tongeria aritwa gutega ntemwa ngambithia na ngambithwa.

Ngûgî ya ijîrî

- Tongeria aritwa gugutega ukiandika ntemwo ruune.
- Batongerie guciandika ruuone.

Ngûgî ya ithatû

- Ntogeria aritwa kuumba ntemwa iiu na mwonyo, ntaka kana gintu kîngi.
- Bakiumba tega uria bakugiita.

Ngûgî ya inya

- Tongeria aritwa kuandika ntemwa iu maukune jao.

Ngûgî ya ithano

- Tongeria aritwa guaka ntemwa iria iri maukune yao karataci ka _____ rangi.
- Banenkerie pencu cia guaka rangi na boonthe nibagwaka.

MWOROTO JWA ÎÎRÎ: CUKURU YEETÛ

MWAMBÎRIO

Kîrî mworoto jûjû mûritwa arîîrîgîrwa kûmenya mariîtwa ja into birîa bionagwa, bitumagirwa na kinya mantû jarîa jathithîkaga cukuru. Mûritwa nakwîrîgîrwa kûthoma na gûtumîra mwandîko jûmwega kûandîka mariîtwa.

Mantû jarîa mûritwa akwîrîgîrwa kûûmba

Mûthiene jwa gacuncî gaka mûritwa abwirite kûûmba:

- Kuuga cukuru imbi
- Kûthikîira na gûcookia mantû jarîa akeerwa nî mwarimû
- Kûmenya kûthoma mariîtwa ja into birîa bionekaga cukuru
- Kûmenya kûandîka ntemwa, mîgambo na mîcitarî na mwandîko jûkûthomeka bwega.

Into bia kûthoma birîa bierekeretue

1. Kandi cia mariîtwa
2. Gakabû ka mariîtwa
3. Bindio
4. Mbica

Kûthuranîra mbere ya kûritana

Thuranîra ûrîa ûkaaritana mantû mwanyamwanya – kûthikîira, kuuga, kûthoma na kûandîka. Cwaa mbica, kandi, bindio, tûrwîmbo, mbugwa na into birîa bitumagirwa cukuru.

Ithimi bia ûûmbi bwa kûthoma

1. Gûtega aritwa bakîrita ngûgî ikundine kana barî baîrî baîrî.
2. Gûtumîra mûtaratara jwa kûraitha kethîra mûritwa nakûûmba kûthoma ntemwa irîa ithithîtie mariîtwa.

Ngerekano

Riitwa rîa mûritwa	Mûritwa nakûûmba kûgweta mîgambo	Mûritwa nakûûmba kuringanira migambo kûthithia mariitwa	Mûritwa nakuûmba kwathûrana mîgambo
Kîmathi Titus	√	√	X
Love kaarî	X	X	√

Kûthuranîra kûritana

1. Thoma îuku rîa mûritwa karataci ka _____ na rîa mwarimû karataci ka _____.
2. Thurânîra into bia kûthoma.
3. Into biongwa.
4. Into bia kîñandî.

A. THIKÎIRA NA UUGE

Ngûgî ya mbere

- Înîra aritwa karwîmbo karîa karî iukune rîao.
- Bateetherie kuuga barîa bagweti rwîmbone.
- Boorie karwîmbo kau kainagwa rîi.

Ngûgî ya ijîrî

- Banga aritwa baîrî baîrî.
- Uga mîgambo bathikirîte.
- Beere bacookerie migambo îu.
- Bateetherie kûgwatithania mîgambo îu îthithie mariitwa.

Ngûgî ya ithatû

Banga aritwa ikundine.

Bateetherie gûtega mbica iukune rîao.

Bateetherie kuuga mîgambo îrîa îrî kîrî mîraba, kona ithatû na ithiûrûrî. Bateetherie

kûgwatithania mîgambo îrîa îrî kîrî mîraba, kona ithatû na ithiûrûrî.

Thikîîra na ukaathîrie mûritwa akîthooma mariîtwa jau.

Ngûgî ya inya

Thoomera aritwa mariîtwa jaria ukathuura kîrî mworoto jwa cukuru.

Ngerekano

Mwarimû, mûritwa,iuku,karamu,kîbaû na jangî.

Teetheria aritwa kwathûrana mîgambo îrîa ithithîtie mariîtwa jarîa jarî iukune rîao.

Macookio

Karamu - ka ra mu

Cukuru - cu ku ru

Coki - co ki

Rura - Ru ra

Gîtî -Gî tî

Teetheria aritwa kwîrana urîa baathûrana mariîtwa jau.

B. TWARIE

Ngûgî ya mbere

- Banga aritwa ikundine.
- Teetheria aritwa kwîrana urîa aritani baberaga bathithie.
- Bateetherie kwîrana nîkî baathîkagîra aritani.

Ngûgî ya ijîrî

- Teetheria aritwa gûtega mbica.
- Thikîîra ûrîa aritwa bagûcookia.
- Thikîîra macookio jao na ûboonerie gîtûmi gîa kwathîka.

Ngûgî ya ithatû

- Teetheria aritwa kûgîta mantû mwanya mwanya.
- Tega kethîra aritwa nîbakûthingata ûrîa ûkûbeera.

Ngerekano

1. Iinga mûrango.
2. Kethia mûcore waku.
3. Nenkeru mûcore waku iuku.

Ngûgî ya inya

- Teetheria aritwa gûtega mbica iu irî iukune rîao.
- Tega na ûthikîre ûrîa aritwa bakwîrana na bakûthithia.

C. TÛTHOME

Ngûgî ya mbere

- Baanga aritwa ikundine.
- Thikîra aritwa bakiuga mîgambo ya mariîtwa jaja:

Mûbira - mû bi ra

Nkengere - nke nge re

Kîondo - kî o ndo

Kibaû - kî ba û

Ngûgî ya ijîrî

- Teetheria aritwa kuuga mîgambo îrîa îrî kîrî mariîtwa jaja.

Kieni kî e ni

Nyaki nya ki

Bendera be nde ra

Kiraci kî ra ci

- Bateetherie kûthoma mariîtwa jau.

Ngûgî ya ithatû

Baanga aritwa baîrî baîrî

- Thikîra aritwa bakiuga mariîtwa ja into birîa bionekaga cukuru.

- Bateetherie kûmenya mariîtwa ja into birîa batîragweta.

D. TÛANDÎKE

Ngûgî ya mbere

- Aandîkîra aritwa mariîtwa jaja ruuone:

Mwari

Iuku

Ndirica

Maûa

- Tega aritwa bakîandîka mariîtwa o jau ruuone.

Ngûgî ya ijîrî

- Tega ûrîa o mûritwa akûûjûrirîa ntemwa kîrî mariîtwa jaja.

1. giti
2. iuku
3. metha
4. Kîondo

Ngûgî ya ithatû

- Thomera aritwa mûcitarî.
- Tega ûrîa bakûandîka mûcitarî jûu maukune jao.

Ngerekano

Cukuru yeetû îrî na aarimu babaingî

MWOROTO JWA ITHATÛ: NTHONI INJEGA MWAMBÎRIO

Kîrî kîthomo kîa Nthoni Injega, aritwa babwîrîte kûmenya nthoni injega imbi, kûthikîra na gûtumîra mariîtwa rwariene rwao kwonania nthoni injega na kûandika micitarî bagîtumagîra mariitwa jau.

Mantû jarîa mûritwa akwîrîgîrwa kûûmba:

Mûthiene jwa gacuncî gaka mûritwa abwîrîte kûûmba:

- Kuuga nthoni injega imbi.
- Kûthuura mariîtwa ja nthoni injega jarîa jatumîri kîrî karûgono.
- Gûtumîra mariîtwa ja nthoni injega gûtuunga mîcitarî.

Into bia kûthoma birîa bierekeretue

1. Gîkabû gîa gwîkîra mariîtwa.
2. Muntû wa gûtethia kûgaa ûmenyo.

Kûthuranîra mbere ya kûritana

Cwaa gîkabû gîa gwîkîra mariîtwa na muntû wa gûtethia kûgaa ûmenyo.

A. THIKÎRA NA UUGE

Ngûgi ya mbere

- Banga aritwa baîrî baîrî.
- Beere batege mbica na bakûire imbi bakwona.
- Thikîra bakiuga ûrîa nthoni injega cionanîtue mbicene iu.

Ngûgî ya ijîrî

- Thoomera aritwa karûgono gaka

Munene na Gakii nî aana babega. Nî bamenyagîra twana tûrîa tûniini kîrîbo. Rîrîa muntû ûmûkûrû kîrîbo aaragia, ibathikagîra. Bendaga acore bao bagwatanîra rîrîa bagûcetha.

- Thikîra aritwa bakiuga imbi karûgono gaka gakwarîria.

- Ūria aritwa mariîtwa ja antu barîa barî karûgonone kau.
- Ūria aritwa mariîtwa jarîa jakwonania nthoni injega karugonone kau.

Ngûgî ya ithatû

- Banga aritwa ikundine.
- Thikîra aritwa bakîgonanîra tûrûgono twegie nthoni injega.
- Thikîra na ûtongeerie aritwa kûgweta mantû jarîa jakwonania nthoni injega tûrûgonone twao.

B. TWARIE

Ngûgî ya mbere

- Thikîra aritwa bakiuga mbûgwa îjî.
 Nîngwataga ageni ûgeni,
 Nkabakethagia na nthoni injega,
 Na kûûbeera beete bwega,
 Ndaewa gîntû nîncookagia nkaatho,
 Ndathûkîria muntû nî ndombaga ûrekeri,
 Nîndingaringaga mûrango mbere ya nkûrûka.
- Thikîra na ûteetherie aritwa kûgweta mantû jarîa mbugwa îu ikwarîrîa.

Macookio

- Kûgwatana ûgeni
- Gûkeethania na nthoni injega
- Kûbeera beete bwega
- Gûcookia nkaatho
- Kûromba ûrekeri
- Kûringaringa mûrango

Ngûgî ya ijîrî

- Teetheria kûbanga aana nîûntu bwa kûthithia îtiinda.
- Thikîra aritwa bakîgweta mariîtwa jarîa jakwonania nthoni injega
- Bateetherie kûmenya mariîtwa jarîa jatîgweti jegie nthoni injega.

Ngûgî ya ithatû

- Banga aritwa ikundine na ûtege o ûmwe akijûkia rîitwa gakabûne.
- Tega ûrîa aritwa bakwonania mariîtwa jao ikundine bingî.
- Beere batuunge mîcitarî bagîtumagîra mariîtwa jau.

Ngugi ya inya

- Banga aritwa baîrî baîri na ûthikîre bakîrana irî batumagîra mariîtwa jaja.
 - a. Kûromba gintû -Nteethia
 - b. Baewa gintu -Ibwega
 - c. Baathûkia -Ndekera

C. TUTHOME

Ngûgî ya mbere

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbeere batege mbica irîa irî gakabûne.
- Batongerie kwirana birîa bakûona na bathome mariîtwa jarîa jari mbicene.

Ngûgî ya ijîrî: kwina karwimbo

- Batongerie kwina rwîmbo rwa nthoni injega rûrîa rûrî iukune rîao.

Ibwega nîgûntethia,

Kinya ni ngagûtethia,

Rîrîa ûkenda ûtethio,

Tûkarage na wendo.

Ndakûthûkîria nkaromba ûrekeri,

Nagwe wanthûkîria ngakûrekera,

Kenda tûkara twendene,
Tûmenyere ûcore bwetû.

- Thikîra aritwa bakîgweta mariîtwa ja nthoni injega jarî rwîmbone rûu.

Ngûgî ya ithatû

- Batongerie gûtega mûraba barî baîrî baîrî.
- Bateetherie gûcûa na kûthiûrûkîria mariîtwa jaja:

Ndekera, ibwega, nthethia, itu, mpa,

i	n	i	u	k	u	m	u	t	u
u	d	u	u	r	a	m	i	t	u
b	e	k	i	g	o	p	b	u	r
u	k	i	e	b	h	a	w	h	k
k	e	h	n	t	e	t	h	i	a
o	r	p	y	e	k	i	g	c	i
b	a	o	i	b	w	e	g	a	a

- Thikîra aritwa bakîthoomanîra mariîtwa jau.

Ngûgî ya inya

- Teetheria aritwa kûthuura mariîtwa kuuma gakabûne
- Thikîra aritwa bagîtumîra mariîtwa jau gûtuunga mîcitarî.
- Thikîra aritwa bakîthomera bangî.

Karageni	na	nthoni	injega
Ndakûthûkîria	Ndakwerenca	ndekera	rûûtha
Mûritani	mpa		

D. TUANDIKE

Ngûgî ya mbere

- Thomera aritwa mariîtwa jaja:

Mbítikîria

Mpa rûûtha

Ndakûromba

Ndakwerenca

- Tega aritwa bakîandîka mariîtwa jao maukune jao.

Ngûgî ya ijîrî

- Tega aritwa bakîûjûrîria twanya mîcitarîne.

Macookio

- Ndakûromba
- Mpa rûûtha
- Mbítikîria
- Ibwega

Ngûgî ya ithatû

- Îra aritwa bathuure kandi cia mîgambo gakabûne.
- Batege bakîbanga kandi iu na bakîthithia mariîtwa.
- Beere baandîke mariîtwa jarîa bathithia maukune jao na ûtege iuku rîa o muntû

Ngûgî ya inya

- Îra aritwa batege mbica iu irî iukune rîao.
- Beere baandike mariîtwa jarîa jakwonania nthoni injega.

Macookio

- Úkaamaka ngûkûrekerera
- Itû bu ndekera

MWOROTO JWA ÎNA: ÛGIMA BWA MWÎRÎ MWAMBÎRIO

Mworoto jûjû jwegie ûtheru bwa muntû. Kîrî gacuncî ga kûthikîira, aritwa bakairitana mantû ja ûtheru gûkûrûkîira mbugwa na ndwîmbo. Bagacooka bauge mbugwa na kwina ndwîmbo ciegie ûtheru. Kîrî gacuncî ga kwaria, aritwa bakairitana kûgweta mariîwa bwega na gûtunga mîcitarî yegie ûtheru. Gacuncî ga kûthoma gakoombithia aritwa kûthoma mariîwa ja kûgwetanirua na ûtheru. Kîrî gacuncî ga kûandîka, mûritwa akaandîka na atumîre mariîwa jegie ûtheru.

Mantû jarîa mûritwa akwîrîgîrwa kûûmba:

Mûthiene jwa gacuncî gaka mûritwa abwîrîte kûûmba:

- Kuuga ûgima bwa mwîrî imbi.
- Kûgweta mariîwa jegie ûgima bwa mwîri.
- Kûthithia mathithio jegie ûtheru.
- Kûandika mariîwa jegie ûtheru kûthithia mîcitarî.

Into bia kûthoma birîa bierekeretue

- Into biongwa ta: gîcanûri, mûraci jwa gûkira maîgo, dawa ya maîgo, mûraci jwa iratû na gatambaa ga kûmira.
- Caati cifna mbica cia kwonania ûtheru.
- Kandi cîa mariîwa.

Kûthuranîra mbere ya kûritana

Cwaa into biongwa, ûcooke ûringe mbica caatine na ûandike kandi cia mariîwa ja ûtheru.

A. THIKÎIRA NA UUGE

Ngûgî ya mbere: Kwina rwîmbo

- Toongeria aritwa kwina rwîmbo rûrîa rûrî iukune rîao.
- Bajûkie bindio bakiinaga.
- Thikîira bagîkwîra mathithio jarîa jakwonania mantû ja ugima bwa mwîri kuuma rwimbone rûrû.

Rwîmbo

Nînthambaga njara,

Nînthambaga njara,
Nkarûnga nkunyû,
Nkarûnga nkunyû,
Na ngakira maigo,
Na ngakira maigo,
Ndaarîa irio,
Ndaarîa irio.

Imbijî kûthamba,

Imbijî kûthamba,
Kûûra nguû,
Kûûra nguû,
Na kwara gîtanda,
Na kwara gîtanda,
Ndookîra
Ndookîra.

Ngûgî ya ijîrî

- Thomera aritwa mbugwa îjî:

Ûtheru, ûtheru,
Impendete ûtheru,
Inthambaga na cabuni,
Ngaciangûra na taurû întheru.
Nfîmiraga na njara,
Miraga na gatambaa gakatheru,
Na ngakunîka kanyua,
Rîrîa ngûkoora.

- Thikîra aritwa bakîgweta into birîa bitûmagîrwa kûmenyeera ûtheru bwa mwîrî.

Macookio

- Cabuni
- Tûtambaa tûtheru
- Taurû intheru

Bateetherie kûmenya njîra cia kurigîria kûgwatithia bangî mîrimo.

Macookio

1. Gûtumîra cabuni na rûûjî rûûtheru kûthaamba.
2. Kûmira na gatambaa gakatheru.
3. Muntû gûkunîka kanyua rîrîa agûkoora.

B. TWARIE

Ngûgî ya mbere

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbateetherie kwona mantû jarîa jarî mbicene îrîa îrî iukune rîao.
- Thikîra bakîrana imbi bakwona.

Ngûgî ya ijîrî: Tûthithie îtinda

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbatoongeerie kûthithia îtinda rîrîa rîrî iukune rîao.
- Bathikîre bakîrana mathithio ja ûtheru bwa mwîrî jarîa jagweti îtindene.

Macookio

1. Gûkira maîgo.
2. Kûmira na gatambaa gakatheru.
3. Kwangûra/kûthambia iratû.
4. Gûcanûra mûtundu na kwenjwa mûtundu jwanenea.

C. TÛTHOME

Ngûgî ya mbere

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbeere batege mbica irîa irî iukune rîao.
- Boorie kîrîa bakûona mbicene iu.
- Beere bagwete into birîa bigûtumîrwa mbicene iji.

Macookio

- Karûngi nkunyû
- Rûûjî rûûtheru
- Cabuni
- Ndoo

Ngûgî ya ijîrî

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbateetherie kûthoma tûrûgono tûria tûri iukune rîao.
- Îira o mûritwa eere mûcore wawe gîtûmi gîa kûrûnga nkunyû.

Macookio

- Nkunyû itîkaihe rûûko.
- Itikang'arane.
- Batoongerie kwîrana nîkî tûthambaga njara.

Macookio

- Kûthiria rûûko
- Kûrigîria mîrimo

D. TÛANDIKE

Ngûgî ya mbere

Toongeria aritwa gûtega mbica iria irî iukune rîao na kuuga biîtagwa atîa.

Macookio

- Cabuni
- Gîcanûri
- Rûûjî
- Mûraci jwa maigo
- Karûngi nkunyû

Bategere bakîandîka ûrîa into bibi bitumagirwa.

Macookio

- Kûthamba
- Gûcanûra
- Gûkira maigo
- Kûrûnga nkunyû

Ngûgî ya ijîrî

- Teetheria aritwa kûûjûrîria ntemwa irîa itîo.

Mûraci

Kûthamba

Gûkira

Gûcanûra

Ngûgî ya ithatû

Teetheria aritwa kûûjûrîria mîcitari bagîtumagîra mariîtwa jarîa jarî iukune rîao.

1. Kîrîmi natumagîra gîcanûri gûcanûra mûtundu.
2. Kendî namiraga na gatambaa.
3. Kîmathi akiraga magûrû na kaginga.
4. Ibwega kûnyua rûûjî rûrûtheru.

MWOROTO JWA ÎTANO: THAA NA MAGIITA MWAMBÎRIO

Mworoto jûjû jûrîarîria mathaa na magiita. Mûritwa eerîgîiri kûmenya mathaa, magiita, ntukû cia kiumia na mîeri. Nabaterie kûmenya kûthoma mariîtwa jarîa jari mworotone juju na kûjatumîra kûandîka mîcitarî.

Mantû jarîa mûritwa akwîrîgîrwa kûûmba

Mûthiene jwa gîcuncî gîkî mûritwa abwirite kûûmba:

- Kuuga mathaa na magiita imbi.
- Kûthoma na kûmenya ntukû cia kiumia na mîeri.
- Kûandika mathaa, magiita, ntukû cia kiumia na mîeri.

Into bia kûthoma

- Thaa ya rûthingo
- Caati cia ntukû cia kiumia
- Caati cia mîeri
- Kandi cia mariîtwa
- Mbugwa na ndwîmbo

Kuithuranîra nîuntû bwa kûritana na kûthoma

Thuranîra into bionthe birîa bikeendekana nîuntû bwa kûritana na kûthoma. Banga bwega antû arîa ûkaaritanîra. Uga kethîra ûkaritanîra kîracine kana gûntu kûngi. Thuranîra bwega into na gûntu kûria ûkaaritanîra aritwa barîa barî na moobatu ja mwanya. Thithia into birîa bikagûtethia kûthima ûrîa mûritwa akûûmba kwiritana kuthithia mantû.

A. THIKÎIRA NA UUGE

Ngûgî ya mbere

- Tongeria aritwa gûtega mbica iria irî maukune jao.
- Batoongerie kuuga birîa bakwona mbicene na njîra ya kûûria biûria.
- Tongeria aritwa gûcokeeria mariîtwa jarîa jakwaarîria mathaa na magiita kenda bagwîrîrua kwaraniria na kûrita ngûgî bagwatanirite.

- Banga aritwa baîrî baîrî kana nkûrûki.
- Batoongerie kûandîka mariîtwa jaameru jarîa bairitana.
- Tega ngûgî irîa bakûrita kenda wona ûrîa bagûtethania barî na ngwatanîro.
- Tegeera kethîra aritwa ibakûthingata mîkarie îmîmega îrîa îrî kîrî mûtaratara jwa kîthomo gia CBC.

Ngûgî ya ijîrî

a)

- Îra aritwa batege mbica irîa îrî maukune jao.
- Batongerie kûarîrîa birîa bakwona mbicene iu.
- Boorie ithaa ing'ana na gîtûmi gîa kuuga thaa iu.

b) Îra aritwa bacookerie ûrîa ûkûbeera.

Nî thaa îmwe ya rûûkîrî	Nî thaa cia gwîta cukuru.
Nî thaa mûgwanja cia mûthenya	Nî thaa cia kûria biakûria bia mûthenya
Nî thaa kûmi cia ûgoro	Nî thaa cia gûtindania

Ngûgî ya ithatû

- Cwaa ûria rwîmbo rûrû rûûmba kwinîka.
- Tongeria aritwa kûrwina.

Nî thaa îmwe ya rûûkîrî,

Twîteni cukuru.

Nî thaa inya cia rûûkîrî,

Twîteni kagita.

Nî thaa mûgwanja cia mûthenya,

Twîteni tûkarîe biakûrîa.

Nî thaa ijîrî cia ûgoro,

Twîteni tûkamame.

- Tigîra aritwa ibakwonania ûûmbi mwanya mwanya bûria bûri kîrî mûtaratara

jwa kîthomo gia CBC.

Ngerekano

Gûciitikia rîrîa bakwina rwîmbo bongwa.

- Mikarie îmfega îrîa îrî kîrî mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC nîbwîrîte kwonekana bwega kîrî aritwa.

Ngerekano

Gîfîo, rîrîa aritwa bakwîrana thaa cia ntukû na ûrîa bathithagia thaa iu.

Njîra cia kûthima ûûmbi bwa kwiritana

- Tumîra biûria bia gûcookia na kanyua.

Ngerekano

Twîtaga cukuru thaa ing'ana?

Utumîre mûtaratara jwa kûraitha kethîra mûritwa nakûûmba kûthoma mîgambo îrîa îthithîtie mariîtwa.

Ngerekano

Rîitwa rîa mûritwa	Mûritwa nakûûmba kûgweta mîgambo	Mûritwa nakûûmba kuringanira migambo kûthithia mariîtwa	Mûritwa nakuûmba kwathûrana mîgambo
Mûgambi Ken	√	√	X
Kendi Peace	X	X	√

Ngûgî ya nja

Îra aritwa bainîre aciari kana areri bao na acoore bao karwîmbo kau baina au îgûrû.

B. TWARIE

Ngûgî ya mbere

- Thûganîria mwînire jwa karwîmbo gaka.
- Ritana aritwa baaku na ûbatoongerie gûkaina barî baîrî baîrî.

Njumatatû

Njumaine

Njumatano

Aramici

Njumaa

Ni ntukû cia cukuru.

Njumamoci,

Njumapiri

Nî ntukû cia kûnogoka.

- Îra aritwa bakwîre ntukû cia kiumia irîa igweti rwîmbone.

Ngûgî ya ijîrî

- Baanga aritwa ikundine.
- Beere batege mbica na bakwîre imbi bakwona.
- Thikîra bakîrana nî ngûgî irîkû antû bau bagwita na iritagwa magiita jarîkû.

TEGA

- Tigîra aritwa ibakwonania ûûmbi mwanya mwanya bûrîa bûrî kîrî mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC.

Ngerekano

Kûithuganîria na gûcwa ntaîra rîrîa bagûtega na kuarîria mbica iu.

- Mikarie îmege îrîa îrî kîrî mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC nîbwîrite kûonekana bwega kîrî aritwa.

Ngerekano

Gîfîo rîrîa aritwa bakûgweta ntukû cia kiumia.

- Thûganîria aria ûûmba kwaarîria mantû jarîa jatwîre na jarîa jarî jameerû kûringana na mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC.

Ngûgî ya ithatû

- Tongeria aritwa kuuga mbugwa îiji maita jamaingî.

Ntukû îrî mathaa,

Ja ûtukû na mûthenya,

Kûrî ndaîka na mathaa,

Mwaka jûrî biumia na mîeri.

Kûrî magiita,

Maanda, marîmîra na maketha,

Tûriteni ngûgî cietû,

Îgiita rîrîa rîagîrîte

- Onia aritwa bindio ikwaarîria mantû ja mathaa na magiita.
- Thikîra aritwa bakîrana kîrîa gîkûbagwîria.

TEGA

- Tetheeria aritwa bonthe. Barîa barî na thîna ya kwaria bwega baewe kaanya kenda boomba gûcookeria mbugwa.
- Tetheeria aritwa bangî bonthe gûcookeria mbugwa kenda bomba kûgweta maritwa bwega.
- Tigîra aritwa ni bakwonania ûûmbi mwanya mwanya bûria bûri kîrî mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC.

Ngerekano

Gûciîfikia rîrîa bagûcookeria mbugwa.

- Mîkarie îmîega îrîa îrî kîrî mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC nîîbwîrîte kûonekana bwega kîrî aritwa.
- Thûganîria arîa ûûmba kwarîria mantû jarîa jatwîre na jaria jarî jameerû kûringana na mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC.

Njira cia kũthima ũũmbi

- Gũtega aritwa bakĩrita ngũgĩ ikundine kana barĩ baĩrĩ baĩrĩ.
- Ũtumĩre mũtaratara jwa gutegera kethĩra mũritwa nakũumba kũthoma ntemwa irĩa ciandĩkĩte mariĩtwa.

C. TŪTHOME

Ngũgĩ ya mbere

- Aandĩka mariĩtwa jaja ja magiita kandĩne na wonie aritwa.

Marĩma	Maanda	Marĩmĩra	Maurugĩra	Maketha
--------	--------	----------	-----------	---------

Mũritani ateetherie aritwa kũmenya mũeri ya mwaka na rũthiomi rwa Kĩmĩrũ.

Gĩcũnkũ	Kĩmĩrũ
January	Kenda
February	ĩkũmi
March	Mũgaano
April	Mũnondo
May	Kauo
June	Kiuo
July	Mũcii
August	Thano mũceke
September	Thano mũkũngũgũ
October	Rũthanthatũ
November	Rũgwanja
December	Nyanya

- Teetheria aritwa bonthe gũcookeria mariĩtwa jaja kenda boomba kũjariikana.
- ĩkĩra inya aritwa barĩa baigagua nthoni na gũkĩra bangĩ, ũkĩboonagĩria kenda bomba kũthoma bwega.
- Tigĩra aritwa ni bakwonania ũũmbi mwanya mwanya bũria bũrĩ kĩrĩ mũtaratara jwa kũthomo gĩa CBC.
- Mĩkarie ĩmĩega irĩa irĩ kĩrĩ mũtaratara jwa kũthomo gĩa CBC nĩĩbwirĩte

kûonekana bwega kîrî aritwa.

- Thûganîria arîa ûûmba kwarîria mantû jarîa jatwîre na jarîa jari jameerû kûringana na mûtaratara jwa kîthomo gîa CBC.

Ngûgî ya ijîrî

Thîkîira aritwa bakîthoma mîcitarî îjî:

1. Tûmamaga ûtukû.
2. Tûandaga mpempe mûratho.
3. Tûthuranagîra miunda thano.
4. Mûcii nîju mweri jûrîa jûrî mpio mono.

Ngûgî ya ithatû

- Banga aritwa baîrî baîrî na ûbere batege mbica irîa irî maukune jao.
- Thikîira bakîirana birîa bakwona mbicene iu.
- Thikîira aritwa bakîthoma rûgono na ûbateetherie gûcookia bûria biu bî maukune jao.

Macookio

- 1) Mwenda na Gatwîri.
- 2) Rûûkîrî kainda.
- 3) Rîa mbura.
- 4) Ûgoro.
- 5) Tontû ibeetîre kûmûriungîra
- 6) Mwarimû eetîkîrie macookio jarîa joomba kûbwîra.

Njira cia kuthima uumbi

- Gûtega aritwa bakîthoma barî ikundine kana barî baîrî baîrî.
- Gûtegera kethîra mûritwa nakûûmba kûthoma ntemwa irîa ciandîkîte mariîtwa.

D. TÛANDÎKE

Ngûgî ya mbere

Thomera aritwa mîgambo iji:

Ke nda

Î kû mi

Nya nya

Ngûgî ya ijîri

Tongerîa aritwa kuandika mîcitarî irîa îrî iukune rîao.

Mûthenya	ûtukû
mûthia jwa kiumia	rûkîrî

a. Újûrîrîa mîcitarî îjî úgîtumagîra mîgambo îjî.

1. Mbûkagîra **rûkîrî**.
2. Tûritaga ngûgî **muthenya**.
3. Mamaga **ûtukû**
4. Tûnogokaga **mûthia jwa kiumia**.

Ngûgî ya ithatû

- Teetheria aritwa kûbanga mariîtwa bwega jathithie mîcitarî îmîega na bamîandike maukune jao.

Macookio

- 1) Kajuju arîna mwaburi
- 2) Ng'ombe nîkûrîa nyaki
- 3) Koome aagûkinya cukuru
- 4) Ng'ondû nîtheeki kîenine

ITHIMI

Ngûgî:Kûbanga mîgambo				
Kîonanîria kîa wîrîgîro Mariîtwa ja aritwa	Gûkûrûkia wîrîgîro	Gûkinyia wîrîgîro	Gûkwîrîrîa wîrîgîro	Nthîgûrû ya wîrîgîro
Makena Faith	Nakûûmba kûbanga ntemwa cionthe.			
Mukami Praise		Kuuma kîrî mîgambo îkûmi nakûûmba mûgwanja.		
Mûchûi				Kuuma kîrî mîgambo îkûmi oombîre kûbanga îrî

LIST OF CONTRIBUTORS

Prof. Elishiba Kimani	Chairperson of KICD council
Jacqueline Onyango	KICD), OGW
Eunice Gachoka	KICD
Winrose Rono	KICD
Jonathan maranya	KICD
Anthony Maina Mbutu	KICD
Charity Makau	KICD
Faith Makena	KICD
Dr. Timothy Kinoti	Embu University
Nelly Gatuti Kamankura	Kiereri School
Betty Ntinyari	Kiambara Sec school
Eugenia K Nkoroi	Tabata primary school